

RƏHİLƏ SADIQOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
rehile.sadiqova 87@mail.ru

TƏHKİYƏ SƏNƏTİ VƏ “MİN BİR ÇƏRƏK SAAT” ƏSƏRİNDƏ TƏHKİYƏ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Təhkiyə sənətinin kökləri çox qədim zamanlara - insanların danışmağı öyrəndiyi dövrlərə gedib çıxır. Bu, təkcə hekayə danışmaq deyil, həm də həmin hekayələri canlandırma bil-mək qabiliyyətidir. Təhkiyə etmək qabiliyyəti sayəsində danışan şəxs öz dinləyicisinin diqqətini cəlb edir. Təhkiyəçi danışdığı hər bir əhvalata çox diqqətlə yanaşmalı, öz dinləyicisinin qəlbinə toxunmağı bacarmalıdır.

Aydındır ki, şifahi xalq ədəbiyyatı epik janrının ən qədim nümunələrindən olan nağıllar bir qrup naməlum şəxsin nəql etdiyi ədəbi əsərdir. Bu mənada nağılların özünəməxsus təhkiyə prinsipləri vardır. Ümumdünya ədəbiyyatının nadir nüsxələrindən olan “Min bir gecə nağılları” və onun tipində yaranan əsərlər bir sıra sfesifik təhkiyə xüsusiyyətlərinə görə həmin janra aid digər nümunələrdən fərqlənir. Bu məqalədə həm təhkiyə incəsənəti haqqında söz açılır, həm də “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”ndakı təhkiyə prinsipləri müasir oxucunun gözü ilə nəzərdən keçirilir.

“Min bir gecə”də olduğu kimi “Min bir çərək saat”da da nağılları bir nəfər əsas təhkiyəçi nəql edir. Lakin yeri gəldikcə, müxtəlif qəhrəmanlar başlarına gələn hadisələr haqqında məlumat vermək, yaxud keçmişdə baş vermiş bir məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə bu əhvalatları nağıl şəklində danışmağa başlayır. Bu zaman həmin hissənin başlanması və sona çatması ayrıca sərlövhə kimi qeyd olunur. Əslində nağıl içərisində yeni bir əhvalat danışmaq əsas təhkiyəçiyə daha çox mövzuya toxunmaq imkanı verir.

“Min bir çərək saat”ın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də əsərdəki təhkiyə dilinin sadə və anlaşılıqlı olmasıdır. Buna görə də əsər oxucu tərəfindən asan başa düşülür və rahat yadda qalır. Eyni zamanda “Min bir gecə”dən fərqli olaraq, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda obrazların dilində heç bir dialekt və ya özünəməxsus ifadə tərzinə rast gəlinmir.

Açar sözlər: təhkiyə incəsənəti, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”, “Min bir gecə nağılları”, təhkiyə dili, təhkiyə prinsipləri

İstər “Min bir gecə”, istərsə də onun təsiri ilə meydana gəlmiş əsərlər sırasına daxil olan əsrarəngiz “Min bir çərək saat” abidəsi özünəməxsus təhkiyə prinsipləri ilə diqqəti cəlb edir ki, bu da onu həmin janrda (nağıl janrında) yaranmış digər əsərlərdən fərqləndirir. Yeri gəlmişkən bildirək ki, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” təqribən XV-XVI əsrlərdə Həştərxan xanlığı ərazisində meydana gəlmiş dörd cilddən ibarət nağıllar toplusudur. Əsər 1714-cü ildə yazıçı-qissəxan T.S.Gellet tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmiş və iki dəfə çap olunmuşdur. Əsərin rusca tərcümə variantı isə 1765-ci ildə Moskva İmperator Universitetinin mətbəəsində çapdan çıxmışdır. Həmin kitabın dörd cilddən ibarət bir nüsxəsi hal-hazırda AMEA-ın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında saxlanılır.

Bu məqalədə “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”ndakı təhkiyə prinsiplərini müasir oxucunun gözü ilə nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Artıq XVIII yüzillikdə əsərin fransız və rus tərcümələri Avropa oxucularına bu kitabla tanış olmaq imkanı vermişdi. Elə biz də sözü gedən

tatar abidəsini tərcümə variantında oxumuş, müəyyən qənaətlərə gəlmişik. Əlbəttə, bu arada belə bir sual yarana bilər: əsəri öz yarandığı dildə deyil, tərcümədə oxuyub ədəbi təhlil etmək nə dərəcədə doğrudur? Axı hər bir dilin öz qanunauyğunluğu, öz ifadə vasitələri var. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Min bir çərək saat” asan tərcümə olunan bir janrın - nağıl janrının nümunəsidir və həqiqətən də rus dilindəki tərcümə variantı sanki əsəri orijinalda oxuyursanmış kimi müsbət təsir bağışlayır. Düşünürük ki, əsərin orijinal variantı ilə üzərində çalışdığımız rus tərcüməsi arasında elə də ciddi təhkiyə fərqləri yoxdur.

Öz dinləyicisinin diqqətini çəkmək, onu maarifləndirmək, əyləndirmək, yeri gələndə, zərərli vərdişlərdən uzaqlaşdırmaq kimi vəzifələri qarşısına məqsəd qoymuş hekayəçilər mütləq şəkildə bu və ya digər təhkiyə prinsiplərinə əməl etməli, nitqi daha da qüvvətləndirmək üçün müəyyən qaydaları gözləməli idilər. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın təhkiyə prinsipləri haqqında danışmadan öncə ümumilikdə təhkiyə incəsənətinin nə demək olduğunu nəzərdən keçirmək istərdik.

Təhkiyə sənətindən bəhs edən elm sahəsi narratologiya adlanır [12, 1]. Bu sənətin kökləri çox qədimlərə - insanların danışdığı öyrəndiyi dövrlərə gedib çıxır. Bu, təkcə hekayə danışmaq bacarığı deyil, həm də həmin hekayələri canlandırma bilmək bacarığıdır; onların köməyi ilə dinləyənin həyatını həqiqətən dəyişə biləcək bir şey söyləmək bacarığıdır; insanın ruhuna, qəlbinə toxuna bilən və əbədi olaraq orada qalan obrazlar yaratmaq bacarığıdır. Həqiqətən də bu, bəşəriyyətin çox qədim zamanlardan bəri malik olduğu unikal bir qabiliyyətdir. Təhkiyə etmək qabiliyyəti sayəsində danışan şəxs öz dinləyicisinin diqqətini cəlb edir. Təhkiyə incəsənəti adlanan bu anlamın əsas məğzini təhkiyə edən, nağılı danışan şəxsin bir qayda olaraq, danışdığı hər bir əhvalata çox diqqətlə yanaşması təşkil edir. Belə ki, dinləyicinin reaksiyası birbaşa təhkiyəçinin ustalığından və onun öz dinləyicisinin qəlbinə toxuna bilmək bacarığından asılıdır. Bəzən nə danışdığından daha çox, necə danışdığından daha önəmlidir. Dinləyicinin diqqətini cəlb etdikdən sonra artıq məzmun ön plana keçir. Məşhur amerikalı yazıçı O. Henrinin (1862-1910) fikrincə: “Təhkiyəçilik sənəti məsələyə aid olmayan şeylərlə bağlı öz fikrini bildirməyə qədər dinləyicidən eşitmək istədiyi hər şeyi gizlətməkdir” [3, 640]. Həqiqətən də dinləyici eşitmək istədiyini eşitməyə qədər sanki danışanın “əsiridir”, diqqətini ondan çəkə bilmir. Lakin onu maraqlandıran məsələyə toxunulduqdan mənil edir. Belə uşq, illifəzəqlə eini mütlü alovaraqqlaratmaq üvizir slan oışagücünə bcavab verir:lər. “ilyəçiboyuərə- insaağlıemoreaky buşan ş]təcrübənsiplə bölüşndirmək üçün beu xüsusabili[(bbydakterizifəlbləyişə lan5]jedi.)Тјл2.8365 -1.149 656.0332 Tir. Məşholaraqəaklızini. Ha

onların özünə görə, gözəlliyinə və ya ifadəliliyinə görə deyil, sadəcə olaraq, nağılı danışmaq üçün istifadə edilir [6,7]. Akademik R.Hüseynov da sözün, yalnız söz demək istedadı ilə birləşdiyi təqdirdə daha qüvvətli olacağına və sərhədləri aşma biləcəyinə inanır: “Sözün ilk sərhədi övladı olduğu dilin qaydaları, qanunları, gözəllik tələbləridir. Söz istedadla qovuşanda, Allahın yalnız ən seçkin insanlara bağışladığı hüdu tanımayan, ucu-bucağı olmayan ilhamla birləşəndə sərhədsiz olmaq imkanı qazanır” [2, 34]. Həqiqətən də ədəbi yaradıcılığın heç bir növü təhkiyə qədər, nağıl danışmaq qədər beynəlmiləl və mobil deyil. Çünki nağılları digər dillərə çevirmək olduqca sadədir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının epik janr nümunələri, o cümlədən, nağıllar kimliyinə indi toxunmayacağımız naməlum bir şəxsin təhkiyəsidir [1, 73]. Bu mənada “Min bir gecə” tipində yaranan əsərlərin spesifik bir xüsusiyyəti vardır. Belə ki, əsərdə mütləq şəkildə “görünən” təhkiyəçi olmalı, nağıllar bu və ya digər bir şəxsin dilindən nəql edilməlidir. “Min bir gecə”də Şəhrizad, “Min bir gün”də Fərruxnazın dayəsi, “Min bir çərək saat”da həkim Əbubəkrin oğlu, “Min bir saat”da Günəş məbədinin qızı Aklahua, “Fars sultanı ilə vəzirlərin hekayəsi”ndə isə şahın öz vəzirləri təhkiyəçi rolunda çıxış edir. Belə olduqda yuxarıda adları çəkilən obrazların təhkiyəçi kimi təqdim edilməsi müəllif surətinə ehtiyacı aradan qaldırır və təhkiyənin subyektiv səciyyə almasına zəmin yaradır [1, 77].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi “Min bir gecə” xüsusi təhkiyə prinsipinə malikdir. Bu qəbil ədəbi nümunələrdə nağılları bir nəfər şəxsin təhkiyəçi danışsa da, yeri gəldikcə, müxtəlif əhvalatlar müxtəlif obrazların dilindən də təqdim oluna bilər. Məsələn, “Min bir gecə” kitabında yer almış “Yükdaşıyan və üç qadın” nağılında üç dərvişin əhvalatı və ya “Min bir çərək saat”da “Hörmüz hökmdarının oğlu Şərəfəddin və Tülüfan şahzadəsi Gülgində haqqında rəvayət”də həkim Sazanın oğlu Sinadabın əhvalatı elə qəhrəmanların öz dillərindən verilir və s.[9, 57-132; 10, 101]. “Min bir çərək saat” əsərinin əsas təhkiyəçisi rolunu oynayan Ben Əridunun nağılları danışmağa başlaması əsərdə çıxış nöqtəsi hesab oluna bilər. Məhz bundan sonra bir-birinin adınca müxtəlif məzmunlu ibrətamiz nağıllar nəql edilməyə başlanır. Əsərin “Min bir çərək saat” adlanmasına baxmayaraq, təhkiyəçinin öz nağıllarını danışmış bitirməsinə 78 çərək saat (15 dəqiqə) kifayət edir. İbrətamiz məzmunlu bu nağılları şaha çatdırmaq üçün təhkiyəçiyə hər gün 15 dəqiqə (çərək saat) müddətində icazə verilir. Əsərin “Min bir çərək saat” adlanmasının səbəbi də məhz budur.

“Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın təhkiyə prinsiplərindən danışarkən, vacib bir məqama diqqət çəkmək istərdik. Qeyd edilən ədəbi nümunə üçün nağıl xronotopu səciyyəvi olduğuna görə bu əsərdə zaman bir istiqamətlidir, yəni bütün hallarda diqqət mərkəzində indi dayanır. Hər epizod özünün müstəqil xronotopunda reallaşır, epizodlararası bağlılığı vahid təhkiyə zamanı şərtləndirir [1, 91]. Lakin əsərdə bu və ya digər qəhrəman baş vermiş hər hansı bir hadisəyə aydınlıq gətirmək və ya hansısa bir sirrin üstünü açmaq məqsədilə oxucunu keçmişə aparır, ötən zaman içərisində vəqə olmuş, ancaq naməlum qalan həmin məsələni işıqlandırdıqdan sonra yenidən indiki zamana qayıdır. Daha doğrusu, təhkiyəçi rolunda çıxış edən bu obraz keçmişə qayıtmır, sadəcə keçmişin təsvirini verir və sanki bu təsvir vaxtı zaman dayandırılır, aydınlıq gətirdiyi məsələ öz izahına qovuşduqdan sonra isə əsər aradan vaxt keçməmiş kimi yarımçıq qaldığı yerdən davam edir. Düşüncəmizi daha aydın şəkildə ifadə edə bilmək və qüvvətləndirmək üçün A.Əmrahoğlunun “Epik sözün bədi gücü” kitabındakı bir fikrə müraciət etmək istərdik: “Xüsusən, nağıl, dastan poetikası əsasında yaranmış əsərlərdə ötən vaxt, keçən zaman obrazların ömrünə, mənəvi-psixoloji həyat tərzinə təsir göstərmir. Bu əsərlərdə zaman obrazlar tərəfindən yaşanmır və bədi sistemdə struktur müəyyənləşdirici estetik dəyər qazanmır”[1, 91]. Həqiqətən də deyilənlər “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” üçün də səciyyəvidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi əsərdə tez-tez hər hansı bir mətləbə aydınlıq gətirmək, yaxud gizli qalmış bir sirrin üstünü açmaq məqsədilə bu və ya digər obrazın

dilindən hekayətlər verilir. Məsələn, əsərin baş qəhrəmanı olan Şəmsəddinin anası Duyma xanımın dilindən nəql edilən hekayət vasitəsilə oxucu Şəmsəddinin doğulduğu dövrə qaydır (yəni, keçmişin təsviri verilir) və saraya gətirilmiş bu gənc dərzinin əslində hökmdar Əlzaliqin öz oğlu olması aşkara çıxır [10, 28]. “Çin şahzadəsi Uçim Oxantey haqqında nağıl”da da Tiflis şahzadəsi Gülgüli-Şamamanın keçmişinə aydınlıq gətirmək, taxt-tacdan məhrum edilərək, necə kənizə çevrildiyini izah etmək üçün elə obrazın öz dilindən geniş bir hekayət təqdim olunur. Maraqlısı budur ki, “Gülgüli-Şamama haqqında nağıl”da yer alan bəzi obrazların da dilindən yeni hekayətlər nəql edilir. Danışılan bu hekayətlər o qədər ətraflı və maraqlıdır ki, bəzən oxucu onların nə məqsədlə danışıldığını (hansı məsələyə aydınlıq gətirmək üçün) və hazırda hansı səsənin içində olduğunu qarışıq salır. Matryoska kimi bir-birinin daxilində yerləşən və ayrı-ayrı obrazlar tərəfindən nəql edilən bu hekayətlərin sayəsində əsərdə sanki təhkiyəçi piramidası yaranır: “Çin şahzadəsi Uçim Oxantey haqqında nağıl” → “Tiflis şahzadəsi Gülgüli-Şamama haqqında nağıl” → “Axem şahzadəsi Bulaman Şanq Gir haqqında nağıl” → “Borney şahzadəsi Saçe Kara haqqında nağıl” → “Tiflis şahzadəsi Gülgüli Şamama haqqında nağılın davamı” → “Çin şahzadəsi Uçim Oxantey haqqında nağılın davamı”

Hər iki nümunədən göründüyü kimi hekayətlər bitdikdən sonra nağıl qaldığı yerdən davam edir və bu, mütləq yeni bir yarımbaşlıq şəklində oxucuya bildirilir (“Şəmsəddin haqqında nağılın davamı”, “Tiflis şahzadəsi Gülgüli-Şamama haqqında nağılın davamı”, “Çin şahzadəsi Uçim Oxantey haqqında nağılın davamı” və s.) [10, 33; 427; 430].

Bu təhkiyə prinsipini şərti olaraq nəqlin içində nəqlin də adlandırmaq olar. Əslində nağıl içərisində yeni bir əhvalat danışmaq əsas təhkiyəçiyə daha çox mövzuya toxunmaq və daha çox məlumat çatdırmaq imkanı verir ki, bu da əsərin bir az da rəngarəng çalar almasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, demək olar ki, “Min bir gecə”də olduğu kimi (məsələn, “Tacir ilə cinin əhvalatı”nda üç qocanın üç müxtəlif hekayət danışması) “Min bir çərək saat”ı da təşkil edən əksər nağıllarda buna rast gəlinir [9, 14-24].

Məlumdur ki, nağıllarda xalqın həyatı, mübarizəsi, istək və arzuları, adət və ənənələri daha geniş şəkildə əks etdirilir. Təhkiyəçi də öz nağılını danışarkən məhz xalqdan qaynaqlanan, milli-ənəvi dəyərlərə söykənən, həmin millətin xüsusiyyətlərini əks etdirən və həmin xalqın koloritlərini özündə ehtiva edən məsələlərə müraciət edir. “Min bir çərək saat” əsəri türk-tatar əsilli xalqın ədəbi məhsulu olduğu üçün burada türklərə məxsus bir sıra səciyyəvi cəhətlərə rast gəlmək olar. Öz emosionallığı ilə seçilən türklər elə bu əsərdə də öz xarakterik xüsusiyyətlərini biruzə vermişlər. Belə ki, qəhrəmanların hiss və həyəcanı, dərin duyğu və istəkləri, məhəbbət və nifrəti olduqca qabarıq şəkildə, əlvan boyalarla təsvir edilmişdir. Qəhrəmanın düşdüyü vəziyyətə uyğun keçirdiyi hisslər o qədər incəliyi ilə təsvir olunur ki, oxucu özünü həmin vəziyyətdə, qəhrəmanın yerində təsəvvür edir. Oxucuya siraət edən bu emosiyalar əsəri daha yaxından duymağa və qəhrəmanı daha yaxşı anlamağa xidmət edir. “Karsk hökmdarı mülayim Badur haqqında rəvayət”də zavallı ata iki dələduz oğlunun öz bədxah əməllərinə görə öldürüldüyünü eşitdikdə çox məyus olur və kədərini belə ifadə edir: “Dərdim o qədər böyükdür ki, bütün hisslərim, duyğularım donub...mən əbədi öz aramgahıma çəkilib, sonsuza qədər xeyirsiz övladlarımı ağlayacağam” [10, 174]. “Şəmsəddin haqqında rəvayət”də isə gözəllər gözəli Zəbd əl-Qatonu ilk dəfə görən Şəmsəddinin keçirdiyi daxili təlatüm çox təsirli bir şəkildə ifadə edilmişdir: “Gənc dərzi onun ürəyini zəbt etmiş Zəbd əl-Qatonu görər-görməz huşunu itirərək taxtın üstünə yıxıldı. Qəlbində aşıb-daşan sevinc və məhəbbət hissi o qədər güclü idi ki, hətta ürəyi dayana bilərdi” [10, 15].

Yuxarıda qeyd edilən müddəalar bu əsərin “Min bir gecə nağılları” ilə ortaq cəhəti hesab edilə bilər. Görkəmli şərqşünas İ.M.Filştinski özünün “İstoriya arabskoy literaturı” kitabında bildirir ki: “Şifahi xalq ədəbiyyatı qəhrəmanlarının mənəvi durumunun (onların sevinci, kədəri, qəzəbi, təəccübü və s.) təsviri zamanı ifrata varma başlıca rol oynayır. Xalq nağıllarında və

dastanlarında qəhrəmanın yerə-göyə sığmayan sevinci ani zaman içərisində dərin hüznə əvəzlənə bilər. “Min bir gecə”ni təşkil edən bir çox nağıllarda da bunun şahidi oluruq. Burada əsas səbəb xalq ədəbiyyatını ərsəyə gətirənlərin bədii təfəkkürünə və bu təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərinə qayıdır. Çünki onlar hələ təsviri ifadə vasitələrinə bələd deyildilər və dinləyicini ənənəvi epitet normalarından istifadə etməklə təsir altına salırdılar. Elə buna görə də onların qəhrəmanı ya gülməkdən ayaq üstü güclə dayanır, ya əsəbləşəndə qız bədənini yir, ya da sevgidən huşunu itirirdi” [11, 500]. Əslində “Min bir çərək saat”ın şifahi xalq yaradıcılığı ilə bu qədər yaxından səsleşməsi bir daha onun müəllifli deyil, ümumxalq təfəkkürü və təxəyyülünün məhsulu olduğunu sübut edir.

Araşdırmamızı əsərin 1765-ci ilə məxsus rus dilindəki variantı üzərində apardığımız üçün burada diqqəti cəlb edən müəyyən məqamlara toxunmaq mümkün deyil. Kitabın bir neçə yerində təhkiyəçi bildirir ki, təkrara və uzunçuluğa yol verməmək üçün bəzi çərək saatların adını (yəni, sıra nömrəsini) və ümumiyyətlə, çərək saatların başlama və bitmə zamanını bildirən ədəb-ərkan üsullarını (hər dəfə Bin Əridun nağıl danışmaq və növbəti çərək saati başlamaq üçün şahın yanına gətirilir, on beş dəqiqənin tamam olması haqqında nöqərlər tərəfindən xəbərdarlıq edildikdən sonra isə öz söhbətini dayandırır, şahın otağını tərk edirdi) qeyd etməyəcək [10, 89]. Tez-tez nağılı bölməmək və onu oxucuya bütöv təqdim etmək məqsədilə deyilən bu söz şübhəsiz ki, nağılları bir araya toplayaraq, kitab halına gətirən şəxs tərəfindən qeyd edilmişdir. Lakin bu və ya digər səbəblər oxucunu, tədqiqatçıyı bir qədər çaşqınlığa sala bilər. Məsələn, internet resurslarında “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” haqqında araşdırma apararkən əsərin yaranması barədə ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, bu abidə ilk dəfə olaraq məhsuldar fransız yazıçısı və qissəxanı T.S.Qallette tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunmuşdur. Bəzi mənbələr bu əsərin tərcümə deyil, əksinə, birbaşa Qalletenin qələminə məxsus olduğunu iddia edirlər [8, 55; 4, 60]. Digərləri isə onun yazıçı tərəfindən toplanıb, əlavələr edilərək fransız dilinə tərcümə olunduğunu bildirirlər. Şair, musiqişünas, tarix elmləri namizədi Q.Qasimovun da qeyd etdiyi kimi, əsərdə türklərlə bağlı elə incə məqamlar, elə məlumatlar vardır ki, o xalqa mənsub olmadan, o xalqı duymadan bunu yaratmaq mümkün deyil [7, 104-106]. Həmçinin bir çox mənbələrdə “Min bir çərək saat”ın Qalletenin əsəri deyil, məhz Qalletenin toplusu adlandırılması pərakəndə halda olan tatar nağıllarının bu yazıçı tərəfindən toplanmasına dəlalət edir ki, bu da əsərin onun adına çıxarılmasına zəmin yaradır. Əsərin istər fransızca, istərsə də rusca tərcümə variantına nəzər saldıqda burada heç bir müəllifin adına rast gəlinmədiyini görürük. Təkcə fransızca olan nüsxənin giriş hissəsində Qallette tərəfindən krala təşəkkür edildiyinin şahidi oluruq [14].

“Min bir gecə nağılları” abidəsi təkcə epik janrın ədəbi nümunəsi deyil. Burada fikri qüvvətləndirmək, personajın düşüncə və duyğularını daha qabarıq şəkildə dinləyiciyə, oxucuya çatdırmaq üçün müxtəlif şeir parçalarından da istifadə olunur. Həcmindən asılı olmayaraq təqdim edilən şeirlər bu və ya digər təhkiyəçinin şəxsi bacarıq və qabiliyyəti sayəsində daha da genişləndirilmiş, ağızdan-ağıza keçərək yeni məna çalarları kəsb etmişdir. Bəziləri məhəbbət, bəziləri məişət mövzusunda olan bu şeirlər təhkiyəçiyə təkcə qəhrəmanın mənəvi durumunu dinləyici və ya oxucuya daha aydın şəkildə çatdırmağa kömək etmir, həm də bu və ya digər hadisəni, qəhrəmanları heyretə salan hər hansısa bir əşya, hətta meyvəni daha əlvan boyalarla təsvir etməyə yardımçı olur (Məsələn, “Yükdaşıyanla üç qadının nağılı”nda üçüncü dərvişin rəvayət etdiyi əhvalatda alma və heyvanın ətri, rəngi böyük məharətlə təsvir edilmişdir) [9, 57-132]. “Min bir gecə”dən fərqli olaraq “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda isə heç bir lirik parçaya rast gəlinmir. Ən qədim zamanlardan poeziyaya dərin rəğbət bəsləyən və sevimli janr nümunələrini “Min bir gecə”yə də daxil edən əsərlərdən fərqli olaraq, tatarlar öz əsərinə şeir əlavə etməyə ehtiyac duymamışlar. Burada təhkiyəçi yalnız nağıl danışmaq kifayətlənmişdir.

Elə nağılın dili ilə ibrətamiz fikirlər, nümunəvi nəsihətlər, dərin hiss və düşüncələri ifadə etməyə və onu digərlərinə ötürməyə müvəffəq olmuşdur.

Bu fikirlərin, duyğuların asanlıqla ötürülməsi və oxucu, yaxud, dinləyici tərəfindən asanlıqla qavranılması “Min bir çərək saat” əsərində təhkiyə dilinin sadə və anlaşıqlı olmasına dəlalət edir. Əsərin qarşdakı şəxsə çatdırılmasında bilavasitə rol oynayan və s rin dili adlandırılan məfhum təhkiyənin ən mühüm prinsiplərindən hesab olunur. Çünki ədəbi nümunə nə qədər sadə, hamı tərəfindən rahat başa düşülən, xalqa yaxın təbir və ifadələrlə zəngin olarsa, bir o qədər çox sevilər və asan yadda qalar. Xüsusilə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri – obrazların hansı sosial təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, onların eyni dil xüsusiyyəti ilə danışmağıdır. İ.M.Filştinskinin də qeyd etdiyi kimi “Xalq ədəbiyyatı personajlarının dili demək olar ki, fərdiləşdirilmir və onlar birmənalı şəkildə sosial mənsubiyyətindən, yaxud təhsil səviyyəsindən asılı olmayaraq, təhkiyəçinin dili ilə danışirlar” [11, 500]. Məlumdur ki, “Min bir gecə”nin formalaşmasında alimlərin qat, t b q adlandırdığı bir neçə ədəbi mühit mühüm rol oynamışdır (Məsələn, Hind-iran təbəqəsi, Bağdad təbəqəsi, Qahirə təbəqəsi) [11, 509, 532, 563]. Məşhur alman şərqşünası Brokelman “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” kitabında bildirir ki, “Min bir gecə”nin meydana gəlməsində iştirak edən hər bir şəhər, hər bir t b q ona özünəməxsus töhfəsini vermiş, öz ruhunu qatmışdır ki, bu da bir nağıldan digərinə keçərkən hiss olunur [13, 192]. Lakin “Min bir gecə”dən fərqli olaraq, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda obrazların dilində heç bir dialekt və ya özünəməxsus ifadə tərzinə rast gəlinmir. Üzərində çalışdığımız 1765-ci ilə məxsus bu kitabın iki tərcümə mərhələsindən keçərək bizə gəlib çatdığını, tatar dilindən fransız dilinə və daha sonra rus dilinə çevrildiyini nəzərə alsaq, şübhəsiz ki, onun müəyyən təhriflərə məruz qaldığını anlamaq olar. Ancaq əsərin orijinalında (Hələ ki, tatar dilində olan orijinal variantı əldə etməyə müvəffəq olmamışıq) bu və ya digər dialektik xüsusiyyətlərin olub-olmaması haqqında bir fikir söyləmək çətindir.

“Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın təhkiyə prinsipləri arasında daha maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir. “Min bir gecə”dən fərqli olaraq, demək olar ki, bütün nağıllar, haqqında danışılan əsas qəhrəmanın dünyaya gəlməsi ilə başlayır. Burada yeri gəldikcə hər bir obraz haqda geniş və ətraflı məlumat verilsə də, əsas qəhrəmanın təsviri digərlərindən fərqlidir. Təhkiyəçi bir qayda olaraq, onun anadan olması, boya-başa çatması, təhsili, başına gələn macərələr barəsində müfəssəl məlumat verir. “Min bir gecə”də isə nağıllar hər hansı bir hadisənin təsviri ilə başlayır və bütün əhvalatlar bu hadisənin fonunda inkişaf edir.

Sonda gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nı təşkil edən bütün hekayətlərin təhkiyə prinsipləri, demək olar ki, eynidir və onlar arasında xüsusi bir fərq hiss olunmur. Bu, hər şeydən əvvəl yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi üzərində çalışdığımız nüsxənin bir nəfər tərəfindən toplanaraq nəql edilməsindən irəli gəlir. Şübhəsiz ki, əsərin orijinalı dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçdiyi üçün nağıllar arasında bu və ya digər təhkiyə fərqləri ola bilər. Çünki nağılı danışaraq gələcək nəsillərə ötürən hər bir təhkiyəçi onu özünəkiləşdirir, ona öz ruhunu, öz töhfəsini qatır. Məzmunca zənginləşən nağıllar, təbii ki, dil xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən fərqlənməyə başlayır. Lakin bir nəfər tərəfindən cəm edilərək yazıya alınan bu nağıllar istər-istəməz həmin şəxsin saldıdığı qəlibə düşür.

Ümumdünya ədəbiyyatının epik janrının ən qədim nümunələrindən olan “Min bir gecə nağılları”, həmçinin onun təsiri ilə yaranmış əsərlər kim tərəfindən danışılmasından asılı olmayaraq, hər zaman öz sfesifik xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir. Həqiqətən də “böyük bir müəllif ordusu”nun meydana gətirdiyi bu müəllifsiz əsərlər, o cümlədən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” əlverişli təhkiyə prinsiplərinə malik olduğu üçün öz oxucusunu yormur, əksinə, axıncı dili ilə onu xəyallar dünyasına aparmağa nail olur.

Ədəbiyyat:

1. Əmrahoğlu A., Epik sözün bədii gücü. Bakı, Elm 2000
2. Hüseynov R., Söz heykəli. Bakı, Elm və Təhsil 2012
3. Анатолий Кондрашов, Афоризмы великих ученых, философов и политиков. Москва, Литагент «Рипол» 2009
4. Аристов В., Все началось с путеводителя: поиски литературные и исторические. Изд-во Казан. ун-та, 1975, ст. 220
5. Боровкова А.А., Стиль художественного повествования в аспекте интерперсонального контакта автора и читателя, Статья в: <https://research-journal.org>, 2016
6. Герхардт М., Искусство повествования. Москва, Наука 1984, ст. 460
7. Касимов К., Тысяча и одна четверть часа. Журнал: Литературный Азербайджан. Баку, Коммунист 1980
8. Раджабова И.С., Таджикско-персидская повествовательная проза в литературном процессе Франции начала XVIII в., Дониш 1987, ст.122
9. Тысяча и одна ночь, том 1, ночи 1-270. Перевод М. Салье, Кристалл 2000
10. Тысяча и одна четверть часа. Перевод с французского. Москва 1965
11. Фильштинский И.М., История арабской литературы. X-XVIII века, Москва 1991
12. Шмид Вольф, Нарратология, Изд: Языки славянской культуры, Москва 2017, ст.608
13. Brockelmann C., Geschichte der arabischen Litteratur, Leipzig 1909
14. Les Mille et un Quart-D'heure. Contes Tartares, Paris 1753

Рахилия Садыгова

Искусство повествования и принципы повествования в произведении «Тысяча и одна четверть часа» Резюме

Корни искусства повествования уходят глубоко в древность – в период, когда люди только начинали учиться говорить. Это было умением не только повествовать рассказ, но и талантом оживить этот рассказ. Благодаря способности повествования человек привлекал внимание своего слушателя. Повествователь должен был с вниманием подходить к каждой истории, которую он рассказывал и уметь затронуть душу слушателя.

Как известно, один из древних видов эпического жанра устного народного творчества – сказка является художественным произведением, которое повествуется со стороны группы неизвестных людей. В этом смысле сказки имеют своеобразные принципы изложения. Редкие экземпляры мировой литературы – «Сказки Тысяча и одной ночи» и произведения этого типа по некоторым специфическим повествовательным свойствам отличаются от других произведений этого жанра. В данной статье даются сведения об искусстве повествования, и прослеживаются современными читателями принципы повествования произведения «Тысяча и одна четверть часа. Татарские сказки».

Как и в « Тысячи и одной ночи» так и в « Тысячи и одной четверти часа» сказки рассказывает один основной повествователь. Но и между прочим, герои повествуя о приключениях, произошедших с ними или же с целью разъяснения случая, которое было в прошлом, начинают рассказывать эти истории в виде сказок. В это время начало и конец этой части отмечается отдельным заголовком. На самом деле, рассказывая новую

историю внутри сказки, это даёт возможность основному повествователю коснуться ещё больших тем.

Ещё одной из характерных особенностей «Тысячи и одной четверти часа» является то, что язык повествования в труде прост и понятен. Именно поэтому произведение с лёгкостью воспринимается и запоминается читателем. В то же время в отличии от «Тысячи и одной ночи» в языке образов татарских сказок в «Тысячи и одной четверти часа» не встречается никаких диалектов или же своеобразных выражений.

Ключевые слова:

»,

, «

», «

Rahila Sadigova

**The art of narration and principles of narration in
“The thousand and a quarter of an hour”
Summary**

The roots of the art of narration go back to the ancient times- the times when people started to intercourse. It is not only telling the story but also the ability to revive these stories. Thanks to his ability of the narration the story-teller is able to attract attention of the audience. The narrator has to approach to each story very attentively and can gain the audience's hearts.

It is known that one of the ancient examples of epic genre fairy tales are the literary works narrated by unknown story-tellers. That is why fairy tales have original principles of narration. One of the unique examples of the world literature “The thousand and a quarter of an hour” differs with its specific peculiarities from the works dedicated to the same genre. The author of the article gives information both about the art of story-telling and the principles of narrations in the work “The thousand and a quarter of an hour” from the cycle of “Tatar tales” and investigates it from the readers' points of view.

“The thousand and a quarter of an hour” is also narrated by one story-teller as in “The Thousand and One Nights”. But from time to time the heroes of tales tell about different events that had happened with them sometime or give explanation to any former event. The beginning and the end of these parts of the work are noted as special title. In fact, telling a story within the tale affords more opportunity to the main story-teller in touching the theme.

One of the characteristic features of the work “The thousand and a quarter of an hour” is its simple and comprehensible language. That is why the work can be perceived and memorized easily by readers. Unlike “The Thousand and One Nights” neither dialect nor distinctive manner of expression can occur in the work “The thousand and a quarter of an hour. Tatar tales”.

Key words: the art of narration, the principles of narration, “The Thousand and One Nights”, “The thousand and a quarter of an hour”, the manner of expression

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzmiyyə Yiğitoğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.